

निगमान्त-पथ-संदीपक

अध्याय १ ला : सद्गुरुमहिमा

॥ श्री ज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ॥

ॐ नमो श्रीसद्गुरु सर्वेशा । शिष्यचकोरचंद्रा पूर्णपरेशा ।
जय सच्चिदानंदा निरस्ताभिलाषा । ज्ञानचंडांशा चित्सुखा ॥१॥
नसतियेचे घरी । ही जी व्यष्टि अहंकारी ।
तीते मोचनकारी । कारुण्याचा ॥२॥
पाहे ईशत्व त्रासलें । तें त्वद्बोधें सुखावलें ।
मग येवोनि ओटंगले । तव संकेती ॥३॥
पाहे तुझिया साविया दिठी । अनुपम उल्हासु आपण उठी ।
हा मीचि परी बेसों पाठी । महेशाच्या ॥४॥
रोहिणीउदकें शिणलें । ते तव पायी मीनले ।
आणि मानुखे इये वहिले । रमले तेथ ॥५॥

श्री बाबाजीमहाराजांनी केलेले अनुवाद

अर्थ - अहो सर्वाधिपते ओंकारस्वरूपी सद्गुरुराया, आपल्याला नमस्कार असो. आपण शिष्यरूपी चकोर पक्ष्याला जीवन देणारे पूर्ण चंद्र असून साक्षात् ईश्वरच आहांत. आपली सच्चिदानंदलीला निष्प्रयोजन आहे. चिदानंद प्राधान्याने आपले विशेषस्वरूप, अज्ञान अंधःकाराचा नाश करणारा केवळ प्रखर सूर्यच आहे. आपला जयजयकार असो. १. नसणाऱ्या अविद्येंत सांपडून आपल्या मिथ्या मर्यादित देहाचा अभिमान बाळगणारा जीव होय. त्याची दुःखातून सुटका करणारे करुणामूर्ति सद्गुरु आपणच आहात. २. पहा! (जीवाच्या अपेक्षेने शुद्ध ब्रह्माच्या ठिकाणी आरोपित झालेले ईश्वरत्व जणुं आपल्या स्थितीला कंटाळले होते पण आपण, जीवाला अद्वैतदृष्टि देऊन बोध केल्यामुळे, ते आपल्या मूळच्या शुद्ध स्वरूपाला प्राप्त झाले व सुखी झाले) वस्तुतः ईश असलेलाही जीव ईशत्व विसरल्यामुळे जीवदशेला प्राप्त होऊन त्रस्त झाला होता. पण आपण दिलेल्या अद्वैतबोधाने तो अद्वैतस्वरूपांत मिळून सुखी झाला. ३. पहा ! आपल्या कृपादृष्टीने जो अपूर्व आनंद स्वाभाविकपणे उदय पावतो त्यामुळे हा मी म्हणणारा, जीव

असूनहि त्याला ईश्वरपदापेक्षा उच्च स्थिति प्राप्त होते. ईश्वराची आरोपित स्थिति त्या मानाने गौणच आहे. ४. विषय मृगजलवत् वाटून त्याला कंटाळलेले मुमुक्षु आपल्या चरणाच्या ठिकाणी प्रेमाने लगटतात. उलट विषयाचे ठिकाणी सत्य बुद्धि ठेवून आसक्त होणारे बद्धजीव निश्चयाने तेथेच रमतात. ५.

ऐसा जिया थोर सानां । पाहूनि टकी नयना ।

उभा अससी दाना । अपवर्गाच्या ॥६॥

माये तुझिया अपांगपार्ते । दिसाव्याचे देखते । होऊनि ठाके परौते । भावभूत ॥७॥

चहूं दोषां इया । आश्रो नाही पायां ।

म्हणूनि जातिगुणक्रिया- । लोप स्वीकारिती ॥८॥

इये देखणे समस्ते । तोंडाळपणे गलितें । मग आपसया प्रियते । तुझेनि माये ॥९॥

पाहे हा महच्छ्वास । तव कृपेचा वास । कां आपुलें तयास । नेणिवेजेते ॥१०॥

मोक्ष देण्याकरितां आपण सदैव तयार असता. तो देतांना हा लहान (बद्ध) हा थोर (मुमुक्षु) हा भेदभाव आपण बाळगत नाही. ६. आई ! तुझा कृपाकटाक्ष पडताच दृश्य हे मूळ द्रष्टृस्वरूपांत मिळून दृश्य द्रष्टा हे दोन्ही भाव तिन्ही काळी निवृत्त होतात. ७. आपल्या चरणापाशी चारही वाणींची पोहोच नाही म्हणून जाति, गुण, क्रिया ह्या आपोआपच लोप पावतात. (टीप :- जाति, गुण, क्रिया ह्या जेथे असतील त्याच वस्तूचे शब्दाने वर्णन होऊ शकते. आत्मस्वरूप निर्गुण आहे म्हणून तेथे गुण नाहीत. अविकारी म्हणून क्रिया नाही व अद्वय म्हणजे त्याशिवाय दुसरी वस्तुच नाही म्हणून जातीही नाही.) ८. वेदान्तादि षड्दर्शने आत्मस्वरूप वर्णन करण्याचा आव आणून नुसती बडबड करतात व व्यर्थ ठरतात. मग जे तुझे प्रियस्वरूप ते केवळ तुझ्या कृपेनेच आपोआप प्राप्त होते. ९. पहा ! हा भगवंताचा निश्वास म्हणजेच वेद होत. ते अप्रयत्नपूर्वक जे निर्माण झाले ते केवळ तुझ्या कृपेनेच; पण तू त्यांना आपले स्वरूप कळू दिले नाहीस. १०.

स्थानांतरी तिहीं । आश्रवूनि ठायीं । निःशेष देत ग्वाही । महिम्याची ॥११॥

हा गा जाणिवेच्या मिठी । सुवोनि आपुले पोटीं ।

मग दे प्रसाद गाठीं । प्रसन्न परी ॥१२॥

स्वाच्या प्रीतिपणीं । येशी आंगवळणीं । येर पथ धणी । न पुरशी ॥१३॥

हे फिरलिया तारका । ज्ञप्ति इया कणिका ।

मग वस्तु भेद्या मुका । दोघांही करिसी ॥१४॥

जें तुझे आम्ही होणें । तें ये सुखा येणें । मा कृत्रिम बोलणें । काइसें तें ॥१५॥

कर्मकांड व उपासनाकांड परमेश्वराच्या सोपाधिक स्वरूपाचे वर्णन करतात व ज्ञानकांड हे निरुपाधिक स्वरूपाचे वर्णन करते. एवंच, तिन्ही कांडात भगवंताचेच परोक्ष भाषेत वर्णन केले आहे. (टीप :- 'परोक्षप्रियाः हि देवाः'. 'देवांना आपले वर्णन सांकेतिक रीतीने केलेलेच आवडते' असे वचनहि आहे.) ११. हे श्रीगुरो, आपण शिष्याला आत्मस्वरूपाची जाणीव करून देऊन तात्काळ आपल्या स्वरूपात सामावून घेता व प्रसन्न होऊन महाप्रसाद देता. १२. आपल्या ठिकाणी आत्मवत् प्रेम केल्यानेच आपली प्राप्ति होते. इतर मार्गाने ती साध्य होत नाही. म्हणजे इतर साधनांनी आपण वश होणे शक्य नाही. १३. आपल्या कृपेने वृत्ति अंतर्मुख झाली असता ती ज्ञानस्वरूप ज्ञानैकमात्र होते. मग वस्तुभेद राहात नाही. शिष्य व श्रीगुरु या दोघांची अबोलणी स्थिति होते. १४. पण ही सुखस्थिति आम्ही सर्वस्वी तुझे व्हावे तेव्हाच प्रत्ययास येते. मग नुसते बोलणे व्यर्थ ठरते. १५.

हा वाणीपरी गोटो । मग एकलिया भेटो । गौण बोला फुटो । वेगळीये ॥१६॥

अंगुष्ठ निरियाच्या । लया प्रमाणादीच्या । पाहूनि यतनाच्या । भरीं न पडे ॥१७॥

सामर्थ्य पुरुषा जिते । म्हणोनि ना भाते ।

तेणे अन्वयीं पदाते । क्रमोनि टेले ॥१८॥

तरी ते हृदयींचें । फावे तें साचे । पारणें जिवाचे । फिटलेंचि आहे ॥१९॥

ऐसिया जननी जनका । ज्ञानेश्वरा निष्कलंका ।

श्रीसद्गुरु तनुमनग्राहका । अभयें बालकवाक्य स्वीकारा ॥२०॥

आतां मौनेचि वाहिले । वाहतेसी राहिले ।

चोखावया उरले । अंगुष्ठ ते ॥२१॥

॥ हरिःॐतत्सदिति श्रीनिगमांतपथसंदीपके, श्रीसद्गुरुज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे,

ओवीछंदबद्धे, वस्तुतः सद्गुरुमहिमारूप मंगलाचरणनाम प्रथमोऽध्यायः ॥

चारी वाणी नाहीशा झाल्या की हा संसारहि नाहीसा होतो व आपले मूळचे अद्वितीय स्वरूप प्राप्त होते. मग इतर नुसते बोलणे व्यर्थ आहे असा प्रत्यय येतो. १६. अन्वयः- अंगुष्ठ नीरीयाच्या प्रमाणादीच्या लया पाहूनि यतनाच्या भरी न पडे ॥ अर्थः- श्रीगुरुंचे चरणतीर्थ प्रमाणादिकांच्या म्हणजे त्रिपुटीच्या पलीकडे असल्यामुळे त्रिपुटीच्या स्वाधीन असलेला प्रयत्न तेथे खुंटतो; हे जाणून त्याच्या प्राप्तीसाठी प्रयत्न करण्याच्या भरीस मी पडलो नाही. म्हणजे मी ती खटपट सोडून दिली. १७. ज्या शक्तीला पुरुषामुळे सामर्थ्य आहे व म्हणून जी स्वतंत्र भासू शकत नाही, ती शक्ति अन्वयदृष्टीने पाहता आपल्या चरणाचे ठिकाणीच आहे म्हणजे ब्रह्मस्वरूपच आहे. १८. म्हणून जेव्हा ते आपलें पद हृदयाचे ठिकाणी स्थापन होते तेव्हाच भक्ताच्या सर्व इच्छा परिपूर्ण होतात म्हणजे जीवदशा सुटते. १९. अहो श्रीज्ञानेश्वर महाराज ! माझे आईबाप आपणच आहात. तसेच ब्रह्मस्वरूप श्रीगुरुही आहात. मी माझे तनमन आपले ठिकाणी जे अर्पण केले ते ग्रहण करणारे आपणच आहात. तेव्हां मला अभयदान देऊन या बालकाच्या बोबड्या बोलाचा स्वीकार करा. (टीपः- "जननी" हा शब्द ममतावच्छिन्न सामर्थ्य व परमप्रेम सुचवितो व "जनक" हा शब्द पालनावच्छिन्न सामर्थ्य व मर्यादाप्रेम सुचवितो) २०. न बोलतां, बोलले गेलेल्या या बोलांचा प्रवाह स्वाभाविकच बंद पडून सेवन करण्याकरिता आपल्या चरणांगुष्ठाचा आनंद मात्र उरला २१.

श्रीनिगमांतपथसंदीपकातील पहिल्या अध्यायाचा अनुवाद श्रीगुरुचरणी समर्पण असो !

०००

अध्याय २ रा

हृद्गतोपक्रम

॥श्री ज्ञानेश्वरमाउली समर्थ॥

आतां तिया माये । आश्रवूनि टाये । म्हणे हो स्वयें । वदिजे आतां ॥१॥
हे अपरिच्छिन्न तिहीं । स्वीकारुनि ग्वाही ।
हा अभिलाषुचि टायीं । ऐसा म्हणे ॥२॥
ययातेंचि देखिजे । देशिक-मुखें ओळखिजे ।
निकें करुनि ध्यायिजे । आपुलिया ॥३॥
येथ दोन्हीं भले । एकेंचि परी विभागिले ।
शक्ति-शक्तिमत्तें बोलिले । प्रेर्य-प्रेरक ॥४॥
तेथ अनादि अनंतें । अध्यासें ओटंगतें । प्रेरकें समर्थें । ऐसें केले ॥५॥

अर्थ :- आता ब्रह्मस्वरूप सद्गुरु आईचा आश्रय करून तिला - हा ग्रंथ आपणच सांगा, अशी विनंती करतो. १. श्रीमहाराज म्हणतात, वेदांनी सांगितल्या-प्रमाणे परमेश्वराचे ठिकाणी सत्, चित्, आनंद हे भाव; देश, काल, वस्तु या तीन परिच्छेदरहित म्हणजे अमर्याद असून परमेश्वर आपला सच्चिदानंद भाव न सोडताच बहुरूप होण्याची इच्छा करतो. २. याच स्वाभाविक स्थितीस जाणून सद्गुरुमुखाने तिची ओळख पटवून घ्यावी व तिच्या दृढ निदिध्यासनाने ऐक्य साधावे. ३. या ठिकाणी एकच ब्रह्मवस्तु शक्ति व शक्त अशा दोन अंगाने भासते. यांत शक्ति प्रेर्य व शक्त प्रेरक भासतो. (वस्तुतः दोहोंचा अभेदच असतो) ४. स्वरूपस्थिति अभेदच आहे, पण अनादि अनंत अध्यासामुळे ब्रह्मज्ञान होईपर्यंत प्रेरक समर्थ आहे, असे मानले जाते. ५.

हें औपचारिकें जन्ही । भानु नयनीं तन्ही । तेवीं इयापरी । अलिप्तत्वचि ॥६॥
पाहे पां रोहिणी । मृगाच्या चाळवणी । परी नेणें तरणी । नेटकाचि ॥७॥
कां सर्पाभासें दोरा । शिवणें नाहीं विकारा ।
परी अवचनें थारा । द्रष्ट्यालागीं ॥८॥

तरी इये नेटकें । वारिलिया दीपकें । कायि आले टके । आरोपाचे ॥९॥
परी दिसाव्याचे भेणे । हाचि बरवे म्हणे । ना गाठी येणें । मन्दाधारें ॥१०॥

स्वरूपस्थितीच्या ठिकाणी प्रेर्य-प्रेरकभाव मिथ्या असले तरी ते शुद्ध ज्ञानाच्या दृष्टीने मिथ्या आहेत. वास्तविक दोन्ही भावांहून अलिप्त आहेत. ६. हे पाहा! मृगजल पाहून मृग भुलतात. वस्तुतः सूर्याला मृगजलाची वार्ताही नसते. ७. दोरीच्या ठिकाणी सर्प भासला तरी दोरीच्या ठिकाणी कोणताही विकार उत्पन्न झाला नाही. असे जरी आहे तरी जोपर्यंत कोणी सांगत नाही, तोपर्यंत पाहणाऱ्याच्या ठिकाणी सर्व भ्रम कायमच राहणार! ८. दीपाच्या प्रकाशामुळे ही भ्रमस्थिति पूर्ण निवृत्त झाल्यावरही दोरीवर केलेला सर्पाचा आरोप खरा राहिल काय? ९. परंतु सर्प दिसून हा त्याला भ्याला म्हणून दोरीच्या ठिकाणी भासलेल्या सर्पाच्या निवृत्तीत सुख मानतो. येव्ही अंधुक प्रकाशामुळे सर्पाचा भास झाला होता (सत्यत्वाने नव्हता) १०.

तरी इया दोरा । दीप दीपें थारा । परी सामोरा । ठावो नव्हे ॥११॥

आपण इया देखे । आपणा माजी पोखे ।

मग आश्रवुनि अनेके । हा मी म्हणे ॥१२॥

तरी तिये उपहिते । ये अनादि अनंतें । नैसर्गिके सातें । होइजेल ॥१३॥

पाहे युगपत् सारें । स्थल-काल-क्रमादि रे ।

नित्यचि नित्याधारें । अनिवर्तके ॥१४॥ (य१-२१)

परी उगे तें निवर्तले । आधेय तें अधिष्टिलें ।

जाये म्हणोनि बोलिले । निवर्तक ॥१५॥

दृष्टीने दिवा व दोरी दिसली तरी ज्याची दृष्टी दोरीकडे नाही, त्याला भ्रम होतो. ११. हा जीव दृश्याला पाहून आपल्याच ठिकाणी पुष्ट होतो व नंतर आपल्या व्यष्टित्वाच्या कामनेनुसार 'मी अनेक आहे' असे पाहतो. १२. अशा त्या जीवाने अनादि अनंत अशा भ्रमाचा आश्रय केल्यामुळे स्वाभाविकच सात पदार्थ उत्पन्न होतात. १३. देश, काल, क्रम यासह सर्व सृष्टि भ्रमाने एकदमच निर्माण होते व ती नित्य अशा सत्य वस्तूवरच भासत असल्यामुळे नित्य व निवृत्त न होणारी अशी

वाटते. १४. कारण नसतांनाच अध्यास- भ्रमाने अधिष्ठानावर उत्पन्न होतो व अधिष्ठानाच्या ज्ञानाने तो नाहीसा होतो. म्हणून निवर्त्य व निवर्तक असा आरोप अधिष्ठानावर येतो असे सांगितले. (वास्तविक निवर्तक व निवर्त्य हे दोन्ही भाव काल्पनिकच आहेत.) १५.

तरी मिथ्याबोधें नाना । मार्गी ओटंगे वासना ।

तेणें संगु जाणा । यथार्थसा ॥१६॥

हें उगे निवटावें । यालागीं कळवळे आघवें ।

तया उपहिते बोलवे । सुनिश्चितें ॥१७॥

तें हें शब्दब्रह्म फुडें । उपदेश-परंपरे गाढें । सानाच्याहि चढे । करसंपुटी ॥१८॥

परी ते लाभे जेणें । तया ऐसें होणें । जे की बाह्यपणें । उगे सुटावें ॥१९॥

पार्थक्यें त्यागे रोधें धावे । यांच्या पायीं पडावें ।

मग उगे निवर्तोनि व्हावें । हें ऐसें ॥२०॥

तरी मिथ्या बोधामुळे (विपरीत ज्ञानामुळे) नाना प्रकारच्या वासना उत्पन्न होतात. त्यामुळे संग होतो व तो सत्य वाटू लागतो. (टीप:- वासना व संग परस्परामुळे दृढ होत जातात, हा भाव.) १६. जीवाला जो व्यर्थच भ्रम झाला आहे तो नाहीसा व्हावा, असा कळवळा, जीवाचे दुःख पाहून परमेश्वराचे ठिकाणी उत्पन्न होतो व जीवाच्या भ्रमाच्या कल्पनेला तो आधार होऊन वेदरूपाने यथार्थ ज्ञान बोलतो. १७. असे हे वैदिक वाङ्मय निर्माण झाले व त्यांत सांगितलेले शुद्ध ज्ञान उपदेशपरंपरेने यःकश्चित् जीवालाही प्राप्त होते. १८. उपदेशाने जेव्हा जीवाला परब्रह्माचा लाभ होतो तेव्हा आपण बाह्य भावांपासून सुटलो असे त्याला उगीच वाटते. वास्तविक तो सुटलेलाच असतो. (टीप:- बद्ध व मुक्त या कल्पना खोट्या आहेत, असा भाव) १९. स्वरूपस्थितीहून भिन्न असल्यामुळे जीव अज्ञानाने मर्यादित होतो, म्हणून त्याला अमर्याद सुखाची कामना होवून ते मिळविण्याकरिता तो परमेश्वरास शरण जाण्याच्या खटपटीत पडतो. व त्याच्या कृपेने तो पूर्वस्थितीला प्राप्त होतो. (टीप:- वास्तविक तो बद्ध नसून उगीच मुक्त होण्याचा प्रयत्न करतो) २०.

परी स्फूर्तिभावें । नाथिलें न यावें । या लागीं अपावें । उपहितीं तें ॥२१॥

ऐसिया सुखबोधपणी । प्रीति ये अंगवळणी । मग अर्थपणी । अनर्थही होय ॥२२॥
 ऐसिये अंगुष्ठे चोखितां । अपूर्व ही अवरथा ।
 ओव्या गुंफुनि प्रेमसुता । अपिल्या भावे ॥२३॥
 अहो जी पूर्णब्रह्म सनातना । ज्ञानेश्वरा कृपाघना ।
 ही दीनकन्या चरणा- वरी आपुल्या टेवा ॥२४॥

॥ 'हरिः ॐ तत्सत्' इति श्रीनिगमांतपथसंदीपके ज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे
 ओवीछंदबद्धे हृद्गतोपक्रमो नाम द्वितीयोध्यायः॥

॥श्री ज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु ॥

निर्वृत्तिक स्थितीतून व्युत्थान झाल्यावर पुनः वृत्तिदशा सत्य न वाटावी म्हणून संपूर्ण स्फूर्तिभाव भगवंताला अर्पण करावा. २१. या समर्पणभक्तीने चैतन्य व आनंद अंगवळणी येतात म्हणजे भक्त पूर्ण सच्चिदानंदस्वरूप होतो व संसारच परब्रह्मरूप होतो. (टीप :- 'अहंभावो दयाभावो बोधस्य परमावधिः') २२. अशी ही निरुपाधिक अवरथा श्रीसद्गुरुंच्या प्रेमपूर्वक चरणसेवेने मला प्राप्त झाली व प्रेमरूपी सुतांत ह्या ओव्या हीच कोणी फुले गुंफून ती माला त्यांच्याच चरणी प्रेमाने अर्पण केली. २३. अहोजी ज्ञानेश्वर महाराज! आपण पूर्ण सनातनब्रह्म व कृपाघन आहात तेव्हा आपल्या या दीन कन्येला आपल्या पायापाशीच ठाव द्या. २४. श्रीनिगमांतपथसंदीपकातील दुसऱ्या अध्यायाचा अनुवाद श्रीगुरुचरणी समर्पण असो. ०००

अध्याय ३ रा

कारणसंबंधपदार्थनिर्णय

॥श्री ज्ञानेश्वरमाउली समर्थ॥

तधी तें त्रिविधें । चेतन शुद्धाशुद्धें ।
 प्रतिष्ठ सामान्यविशेषसिद्धे । एकीचि येती ॥१॥
 तेथ हा प्रभु अधिष्ठान । मुक्त तें होती समान ।
 बद्धें विशेषें जाण । निर्णायिलें ॥२॥
 तेहीं वैशेष्य ये समाना । ते न पविजे अधिष्ठाना ।

तरी एकीं एकपणा । न भंगे कहीं ॥३॥
 इया एकें जाणिले । तेणें हे तिन्ही न नेले ।
 आणि तिहीं नाहीं आणिले । एकपण उणें ॥४॥
 तेथ एकाचे दोन । एक एकीं आपण । हा भेदु परी जाण । अभेद सत्ता ॥५॥
 तेव्हा त्या एकाच चेतनाचे तीन प्रकारच्या परिच्छेदांमुळे शुद्ध व अशुद्ध असे दोन भाग होतात व ते दोन्ही मिळून चेतनाचे प्रतिष्ठ, सामान्य व विशेष असे तीन भाग होतात. (टीप:- (१)*प्रतिष्ठ चेतन म्हणजे अधिष्ठान स्वरूप, शुद्ध स्वरूप, आधारचेतन. (२) *सामान्य चेतन म्हणजे मुक्त जीव. हा समान चेतन आहे, कारण त्याची साम्य स्थिती असते. (३) *विशेष चेतन म्हणजे बद्धजीव हा मायेच्या गुणांनी युक्त होऊन देहादिकांशी ऐक्य पावून विशेष स्वरूपाला येतो. १. तेथे शुद्ध चेतन ईश्वर हाच अधिष्ठान असून मुक्तजीव हा समान व बद्धजीव हा विशेष असा वेदान्तशास्त्राचा निर्णय आहे. २. हे विशेष चेतन सामान्य भावास आले की ते मुक्त होते, "पण त्याला अधिष्ठानत्व येत नाही" असे झाले तरी स्वरूपातला एकपणा मोडत नाही. ३. एकपणाच्या ज्ञानाने तीनपणास विरोध केला नाही व तीनपणाने एकपणात काही कमीपणा आणला नाही. (टीप:- तीनपणाचा भास मिथ्या ठरला तरी त्या भासाची प्रतीती येत नाही असे नाही :- 'नाप्रतीतिर्तयोर्बाधः किन्तु मिथ्यात्वनिश्चयः' (पंचदशी) ४. तेथे ईश्वरचेतन एक व जीवचैतन्याचे सामान्य व विशेष, असे दोन भाग पडल्यासारखे दिसले तरी त्या प्रत्येक भागास स्वतंत्र सत्ता नसल्यामुळे एकपणा मोडत नाही. ५.
 म्हणोनि मधिलेनी । जे हे त्रैविध्यानीं ।
 आणि ते नित्यचि परी स्वस्थानीं । अविरुद्धत्वे ॥६॥
 आतां तो निर्णयु ऐसा । ईश जीवमायाध्यासा । पृथक्त्वेचि ठसा । एकत्वाचा ॥७॥
 पाहे ही महत्तीलिमा । महत्त्वे नित्यचि उगमा ।
 यालागीं नाशोपमा । कदाही न ये ॥८॥ (य१-२२)
 तेथचि जरी घनें । आणिली शोभा म्हणे । तरी नाहीं उणें । आल्या गेल्या ॥९॥
 येथ अपरिच्छिन्नं जैसें । नैसर्गिकेही तैसें । हे नानात्व उमसे । म्हणोनियां ॥१०॥

ईश्वरचेतन, मुक्तचेतन व बद्धचेतन यापैकी 'मधिलेनि' म्हणजे मुक्त चैतन्याचे दृष्टीनेच त्रिविध-स्वरूपाची कल्पना आहे. नित्य परब्रह्माच्या स्वरूपाच्या ठिकाणी ही तिन्ही रूपे मिथ्या असल्यामुळे त्यांचा अविरोध आहे. (टीप:- सत्-चित्-आनंद या तीन वृत्तींमध्ये मधली म्हणजे चिद्वृत्तिच भेद दाखविते. सद्वृत्ती अभेदच दाखविते व आनंदवृत्तीच्या ठिकाणी दुसऱ्या भावाची प्रतीतिच नसते, असा भाव.) ६. आता याचे तात्पर्य असे की ईश्वर व जीव या दोघांच्याहि ठिकाणी मायाध्यास आहे. त्यामुळे जरी त्यांच्यात पृथक्त्व भासले तरी एकत्व भंगत नाही. (टीप:- मायेचा जीवाशी संबंध होतो म्हणजे जीव मायावश होतो, म्हणून जीवाचे ठिकाणी मायाध्यास आहे. पण ईश्वराचे ठिकाणी माया हे व्यावर्तक लक्षण असल्यामुळे त्याचे ठिकाणी मायाध्यास होतो याचा अर्थ ईश्वर मायेला वश न होता तिला जवळ करतो.) ७. आकाश नित्य असल्यामुळे व आपल्या वृत्तिदृष्टीने ग्रहण होत असल्यामुळे वृत्ति मुरेपर्यंत आकाशाचे ठिकाणी नीलीमा नित्यच राहणार. ८. त्याच ठिकाणी म्हणे मेघांनी शोभा आणली, पण मेघाच्या येण्याजाण्याने आकाशाच्या नीलीमेत फरक पडत नाही. ९. अन्वय:- येथे हे नानात्व उमसे म्हणोनियां जैसें अपरिच्छिन्नं तैसें नैसर्गिकेही ॥ येथे एकत्वाचे ठिकाणी नानात्व भासमात्र असल्यामुळे म्हणजे एकत्व सोडून नानात्व सत्य नसल्यामुळे तें अपरिच्छिन्न व स्वाभाविकही आहे. (टीप :- नानात्वाने मूळ अद्वैतस्थिति नाहीशी होत नाही, हा भाव.) १०.

'एकाकी न रमते' । हे श्रुति साक्ष देते ।

या लागीं म्हणिले । नानात्व एकीं ॥११॥

नाहो हें काहीं । हानि एका गेहीं । हो नानात्वा ठायीं । एकी नसे ॥१२॥

पाहे घटाच्या भीतरिं । परिच्छिन्नं वर्ते परी ।

एकलिया आधारीं । एकचि महत् ॥१३॥

कां भासकाच्या ठायीं । निसर्गे रोहिणी राही ।

द्रष्टृभिन्नं परिच्छिन्न तेंही । भासकु एक ॥१४॥

तैसें इये टिके । हें आश्रयिलें निकें । नानापरिच्छिन्नं एकें । अपरिच्छिन्नं ॥१५॥

'एकाकी न रमते' हे श्रुतिवचन सांगते की एकाचेच ठिकाणी

अनेकत्व राहू शकते. ११. अन्वय:- एका गेहीं हानि (असे) हो नानात्वा ठायी एकी नसे हे कांहीना हो. अर्थ :- एकत्वाची हानी होते किंवा नानात्वाच्या ठिकाणी एकत्व नसते, असे काही नाही. कारण - 'एकत्वाचा विलास म्हणजे नानात्व व नानात्वाचा संकोच म्हणजे एकत्व होय' (टीप:- एकत्व व नानात्व ही एकाच द्वैताद्वैतरहित वस्तूची अंगे आहेत. १२. घटातील आकाश घटाच्या मर्यादेमुळे घटाच्या बाहेरील आकाशाहून भिन्न वाटते, पण त्याला बाहेरच्याच आकाशाचा आधार असल्या-मुळे भिन्न नाही. १३. जरी सूर्यप्रकाशाच्या ठिकाणी मृगजल निसर्गतः असते तरी आपण मृगजलाला भासविणाऱ्या सूर्यप्रकाशाहून भिन्न राहून पाहतो म्हणून ते आपणाला भिन्न दिसते. १४. त्याप्रमाणे येथेही एकाच अपरिच्छिन्न वस्तूवर परिच्छिन्नासारखे नाना भास भासतात. १५.

परी परिच्छिन्ना अपरिच्छिन्ना । ठावु ये अपरिच्छिन्ना ।

यालागीं उपपन्ना । आश्रयिजेत ॥१६॥

पाहे तें जें एकें पाहतां । चतुर्विधें दिसतां ।

मृग-मानुखां समस्तां । एकीचिये ॥१७॥

अदितिसुतोष्मपर्णी । निसर्गेही रोहिणी ।

मानुखा मृगा पाणी । परि दुजा बांधी ॥१८॥

कां दुजा भ्रमें बांधला । तो धावे धांवतचि मेला।

जरी होय पाळिला । तरी मनःपूर्ति ॥१९॥

आणि इये पहिलें । जरी भ्रमा सोडिलें ।

तरी नाहीं त्यागिलें । पाणी व्यवहारा ॥२०॥

परंतु एकाच अपरिच्छिन्नाच्या आधारावर परिच्छिन्न व अपरिच्छिन्न भाव भासतात, म्हणून जें सिद्ध आहे ते अपरिच्छिन्नच घ्यावे. (टीप:- परिच्छिन्नाचे अपेक्षेने अपरिच्छिन्नातही कृत्रिमता भासते; पण अपेक्षा निघून गेल्यावर अकृत्रिम असा अपरिच्छिन्न भावच राहतो, म्हणजे शब्दाचे निवारण होते, अर्थाचे नाही) १६. मृगजलाचा दृष्टांत घेतला असता एकाच वस्तूच्या ठिकाणी (सूर्यप्रकाशाच्या ठिकाणी) मृग, मनुष्य वगैरेना त्यांच्या त्यांच्या वृत्तिमुळे वेगवेगळे चार प्रकार दिसतात. (*मृगास

मृगजल सत्य वाटते. *मनुष्याला जलाभास वाटतो. चक्रवाकास *सूर्यकिरण दिसतात व *सूर्यास यापैकी कोणताच भास नाही. (टीप:- वरील दृष्टांताप्रमाणे *बद्धजीवांना परब्रह्माच्या ठिकाणी जगत् दिसते. *मुक्त जीवांना जगताचा भास दिसतो. *भक्त घनदाट श्रीकृष्णस्वरूपाशी ऐक्य पावले असल्यामुळे त्यांना यापैकी कोणताच भास भासत नाही. तसेच *परमेश्वरास काहीच वार्ता नसते.) १७. सूर्यप्रकाशाच्या ठिकाणी हे मृगजल निसर्गतःच दिसते. मनुष्य व मृग या दोघांनाही ते सारखेच पाणी दिसते. पण मृगांना ते सत्य वाटत असल्यामुळे बंधन करते. १८. दुसरा जो मृग त्याला पाणी सत्य आहे असा भ्रम झाल्यामुळे पाण्याच्या लोभाने तो मृगजळाच्या मागे धावतां धावतां मरतो. पण तोच जर घरी पाळलेला असला तर त्याची मनःपूर्ति होते म्हणजे त्याचा मालक त्याला पाणी देऊन त्याची तृषा शांत करतो. १९. आता पहिला जो मनुष्य त्याला मृगजलाच्या ठिकाणी जल सत्य आहे, असा भ्रम नाही तरी तो मृगजलाच्या ठिकाणी 'पाणी' असा शब्द व्यवहार करतो. २०.

परी हें उटे कीं जुटे । तया टाउके न गोमटे ।

तो तिसरा नेटें । आपण म्हणे ॥२१॥

येथ मृगा मानुखा इया । देशकालक्रमा ठाया ।

नानात्वे आरोपावया । लागे म्हणोनि सिद्ध ॥२२॥

परी दोघांही । रोहिणी असे ठायीं । आतां उपनाई । करिजेल ॥२३॥

एवं प्रभुसत्ते । हें उणें नव्हे जीवाते । परी हें प्रभूते । नेणवे जाणवे ना ॥२४॥

सत्ते नित्याचिया । नित्या म्हणजे माया ।

तत्सत्ते जीवा इया । एकी नित्य भेदु ॥२५॥

पण हा तिसरा म्हणजे चक्रवाक पक्षी, त्याला हे मृगजल सत्य आहे की भास आहे याची कांहीच प्रतीति नाही व त्यातील सौंदर्याचीही त्याला कल्पना नाही. २१. मृग असो की मनुष्य असो, त्यांना देश, काल, क्रम परिच्छेदांचा प्रत्यय असल्यामुळे नानात्वाचा आरोप सुटत नाही. एकाला नानात्व सत्य वाटते तर दुसऱ्याला मिथ्या वाटते. एकाची त्रिपुटी सत्य तर दुसऱ्याची मिथ्या असते. दोघांच्याहि बाबतीत त्रिपुटी आहेच.

२२. मृग व मनुष्य दोघेही सूर्य प्रकाशाचे ठिकाणी मृगजल पाहतात, हा दृष्टांत झाला. आता सिद्धांत सांगू. २३. प्रभूसत्तेने सिद्ध झालेले पदार्थ जीवाला सत्य व मुक्तास मिथ्या वाटत असले तरी परमेश्वराच्या ठिकाणी त्यांची वार्ताहि नसते. २४.

अन्वयः- नित्याचिये सत्ते माया नित्या म्हणजे तत्सत्ते इया जीवा एकी नित्य भेदु ॥

अर्थ- मायेला नित्य अशा परब्रह्माची सत्ता असल्यामुळे तीही नित्यच व म्हणून तिच्या सत्तेमुळे जीवाला एका वस्तूत भेद नित्य वाटतो. २५.

तेथहि दुभागली । स्वभवे इया लागली । ते मृगापरी जाहली । बद्धे सकळे ॥२६॥
तेथ नसोनि अविद्या । तैशी बद्धाऽबाध्या ।

मुक्ता मानुखा विद्या । अबाध्या कीं ॥२७॥

परी दोघांही माया । साच दुरत्यया । म्हणोनि मार्गा इया । त्यजिजे तिहीं ॥२८॥

जे कीं सूर्यकमळे । अथवा किरणभक्षके पाळें ।

न देखती हे डोळे । पोषणें म्हणोनि ॥२९॥

तेवींचि प्रभूचिया । न दिसे ही माया । लीलाविग्रही इया । आश्रयी तीतें ॥३०॥

“ही माया (शक्ति) स्वरूपभूत असल्यामुळे वस्तूस बद्ध करीत नाही ‘पण जीव त्यापासून निराळा पडला म्हणून भवरूपाने म्हणजे कार्यरूपाने विद्या व अविद्या अशी विभागली गेली व अविद्यारूपाने ती जीवाला लागून मृगाप्रमाणे ते बद्ध झाले. २६. वस्तुतः अविद्या नाहीच पण ती सत्य मानल्यामुळे बद्ध जीवाला ती अबाध्या म्हणजे न टाळता येणारी झाली व तत्सापेक्षा विद्या मुक्तालाही न टाळता येणारी झाली. २७. परंतु बद्ध व मुक्त या दोघांनाही ही अलंघ्य आहे, म्हणून अविद्या म्हणजे विषयभोग प्राप्त करणे व विद्या म्हणजे संसारतून मुक्त होणे या दोन्ही भागांचा त्यांनी त्यागच करावा. २८. सूर्यकमळे नित्य सूर्याभिमुख असल्यामुळे व चक्रवाक पक्षी नेहमी सूर्याकडेच पाहत असल्यामुळे त्यांच्या डोळ्यांना मृगजळ दिसत नाही; कारण ते सूर्याचेच पोसलेले असतात. २९. त्याप्रमाणे ईश्वरभक्तास ही माया दिसत नाही. कारण

परमात्मा (मायेचा) शक्तीचा आश्रय करीत असल्यामुळे भक्तांना ती त्याची सर्व लीलाच दिसते. ३०.

तो विग्रहरथान श्रीपति । जो कांत आम्हांप्रति ।

तया पूजिलें समस्तीं । ओव्या-पुष्पीं ॥३१॥

हो बद्धे मुक्ते पाळिलें । येणेचि पाणी दीधलें ।

तिया श्रीगुरुचीं पाडलें । मस्तकीं स्थिरे ॥३२॥ (य१-२३)

ती ही ज्ञानेश्वर माउली । अनुग्रहें पाह्णावली ।

म्हणोनि पायीं समर्पिली । आघवी पूजा ॥३३॥

॥'हरिःॐतत्सत् श्रीनिगमांतपथसंदीपके, श्रीसद्गुरु ज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे, कारणसंबंधपदार्थनिर्णयो नाम तृतीयोऽध्यायः॥श्रीज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु ॥

लीलाविग्रही मायेचा आधार जो श्रीपति तोच आमचा पति होय. त्याची या सर्व ओव्यारूपी पुष्पांनी पूजा केली. ३१. बद्ध, मुक्त, भक्त कोणीही असो, त्यांची तृषाशांति यांनीच केली. तोच आमचा सद्गुरु होय. त्याच्या पादुका आमच्या मस्तकाचे ठिकाणी स्थिर होवोत. ३२. तीच ही आमची श्रीज्ञानेश्वरमाउली आमच्यावर कृपा करून प्रेमाचा वर्षाव करती झाली म्हणून ही सर्व पूजा तिच्याच चरणाचे ठिकाणी समर्पण केली. ३३. श्रीनिगमांतपथसंदीपकांतील तिसऱ्या अध्यायाचा अनुवाद श्रीगुरुचरणी समर्पण असो. ०००

अध्याय ४ था

कार्यसंबंधपदार्थनिर्णय

॥श्री ज्ञानेश्वरमाउली समर्थ॥

आतां देशकालक्रमारोपे । उगेपणे हा वासिपे ।

परी ते वर्ध* संकल्पें । निरोपिजेल ॥१॥ (*व्यर्थ)

तरी स्वसुखें जो आथिला । भ्रमें जाला नाथिला ।

तो पहिलिया आला । निवर्तनीं ॥२॥

परी जें अनादि अनंत । नसूनियां असत ।

आमुच्या दिठीं भासत । हरिदिठीं नसे ॥३॥

सागराचा निस्पंधा । तोचि मीटपणाचा बांधा ।

परी पाणिया माजी द्वंदा । आपण करी ॥४॥

तेवीं हें सुख उल्हासिलें । तये आधी बांधले ।

हा हे म्हणोनि घेतलें । धावणपण ॥५॥

अवतरणिका :- या अध्यायांत अध्यारोपाने ब्रह्मवस्तूवर ब्रह्मांडविस्तार कसा भासतो हे सांगितले आहे.

अर्थ:- देश, काल, क्रम यांसहित ब्रह्मांडाचा विस्तार ब्रह्मवस्तूवर आरोपित केला गेल्यामुळे तो व्यर्थच असतो. वाढत्या संकल्पाबरोबर विस्तार कसा होत गेला ते आता सांगू. १. जो मूळचा स्वसुखाने संपन्न होता तो भ्रमामुळे त्या सुखाला मुकला व भ्रमनिवृत्ति झाल्यावर पुनः आपल्या मूळ स्थितीला आला. २. परंतु ही अनादि अनंत अविद्या जीवाच्या दृष्टीने सत्य किंवा मिथ्या भासते परंतु श्रीहरीच्या दृष्टीने ती सत्यहि नाही व मिथ्याहि नाही. ३. सागराचे पाणीच सागरापासून भिन्न होऊन आटले म्हणजे मीठ या संज्ञेस प्राप्त होते. परंतु तो बांधाच (तुटलेला संबंध) पाण्याच्या ठिकाणी द्वैत उत्पन्न करतो. ४. त्याप्रमाणे स्वरूपच आपले सुख घेण्याकरिता प्रेमवृत्तीने उठते. जीवाने प्रथम आपले ठिकाणी अखंड सुख नाही, अशी कल्पना करून स्वतःस मर्यादित करून घेतले व ते सुख कोठे तरी बाहेर आहे, या कल्पनेने त्याच्या शोधार्थ त्याला धांवणे प्राप्त झाले. ५.

येथ वास्तव तें नाहीपण । म्हणोनि हरि उपादान ।

आणि या हे न सुटे म्हणोन । निमित्तही तो ॥६॥

हें साचचि लटिकें । आरोपें नैमित्तिकें । अनादि कटकें । करोनि ठाली ॥७॥

तेथ देशाचेनि बळें । उडी घातली काळें । मा हे क्रमी सोहळे । ते कें नवल ॥८॥

पाहे श्रमो जें बैसे । तें बुडालें दिसे । उटे तो उमसे । दोघाहीं हें ॥९॥

तेथ समानू कारणें देखे । विशेषु कार्या लेखे ।

हा क्रमूचि मोटके । कांही नाही ॥१०॥

वस्तुतः विषयाचे ठिकाणी सुख नाही कारण विषयच नाहीत. अर्थात् जीवाला जे सुख मिळते ते त्याचेच मूळ स्वरूप जो श्रीहरी

त्यापासूनच मिळते; म्हणून श्रीहरी येथे उपादान कारण आहे. जीवाला विषय किंवा धांवपण सुटत नसल्यामुळे जीवास सुखाच्या ठिकाणी प्रवृत्त करणारा व प्राप्त करून देणाराहि परमात्माच आहे; म्हणून तो निमित्त कारणही आहे. (टीप:- ज्या विषयाच्या ठिकाणी हा जीव धांव घेतो तेथे सुख नाही; कारण विषय म्हणून वस्तुच नाही मग विषयांपासून सुख होते असे कां वाटते? याचे उत्तर असे की जीव आपले परब्रह्मस्वरूप विसरून स्वतःला त्याहून निराळे करतो व विषयोपहित ब्रह्माशी संलग्न होतो. विषयोपहित ब्रह्माशी एकाग्र झाल्यावर त्याचा विषयाविषयी असलेला ज्ञेयभाव सुटतो व त्याला चैतन्यसुखाचा अनुभव येतो. विषय आपण निर्माण केले अशी जीवास प्रतीति नसल्यामुळे विषयसुख निर्माता व सुखदाता हरीच राहतो. ६. परब्रह्मवस्तु सत्य असताना जीवाने केलेल्या विषय-वासनांच्या निमित्ताने अनादि समुदायात्मक सृष्टि मिथ्याच निर्माण झाली. ७. कल्पनेबरोबर वस्तु, त्यांना अवकाश मिळावा म्हणून देश व त्याबरोबरच त्यात पूर्व-पश्चात् भाव दाखविणारा काळ ही सर्व क्रमप्राप्तच झाली. यांत नवल ते काय? ८. मग सृष्टि युगपत् कशी? तर (स्वप्न जागृतीच्या दृष्टान्ताने सांगतात- हे पहा की - जीव श्रमाने थकून झोपला म्हणजे तो जगताला एकदम विसरतो व जागा झाला म्हणजे एकदम जगताचा प्रत्यय येतो. (मुक्ताला जगताचा मिथ्या प्रत्यय तर बद्दाला सत्य प्रत्यय येतो.) ९. मुक्ताची कारणैकदृष्टि असते व बद्ध कारण विसरून कार्य पाहतो. कार्यदृष्टीतच क्रम म्हणजे कार्यकारणभाव भासतो, तो वस्तुतः नाही. (टीप:- या क्रमानंतर बुद्धि दोन प्रकारची होते ते पुढील ओवीने सांगतात) १०.

येथ स्व-पर ऐसें । उजाळ-मैळें दिसे । तें मैळें विशेषें । समाने उजाळी ॥११॥

मैळें उजाळी उजाळे । आणि तया अपेक्षें उजाळे ।

देव सुखाचे सोहळे । समर्थे इये ॥१२॥

तें एकीं बहुपणा । परी येथ सदीक्षणा ।

म्हणोनि नाहीं कारणा । नाहींसें हो ॥१३॥

येथ भोक्त्याही प्रती । आरोपें जन्मापत्ती ।

तरी हे गोटी निगुती । व्यासेंचि केली ॥१४॥

‘उत्पत्त्यसंभवात्’ ऐसें । जीवु जन्म न असे ।

हो कां समान विशेषें । नित्ये तिये ॥१५॥

या क्रमानंतर ‘ऐक्य किंवा शुद्ध’ व ‘भेद किंवा मलिन’ अशा दोन वृत्ति उत्पन्न होतात. हा मलिन सत्त्वामुळे जीवभावाला व शुद्धसत्त्वामुळे समानभावाला म्हणजे मुक्त स्थितीला येतो. ११. बद्धजीव सात्त्विकांच्या संगतीने सत्त्ववृद्धि होऊन सात्त्विक होतात. सात्त्विक पुरुषाच्या अपेक्षेने जीवसृष्टीहून स्वभावतः सात्त्विक सामर्थ्याने समर्थ असलेले देव श्रेष्ठ असतात. पण या सर्वांचा अनुमंता परमेश्वर आहे. त्याच्याच सत्तेने हे सर्व आपआपले भोग भोगतात. १२. एकाच परब्रह्माचे ठिकाणी जीवाच्या कल्पनेच्या अपेक्षेने बहुपण आले, तरी याला कारण सदीक्षण. म्हणजे “एकोऽहं बहुस्याम्” हा ईश्वरी संकल्प आहे. म्हणून भगवंताकडे असलेले सृष्टीचे कारणपण नाही असे नाही. १३. जीव उत्पन्न होतो हा व्यर्थच आरोप आहे. व्यासांनी ब्रह्मसूत्रांतील “उत्पत्त्यसंभवात्” (२-२-४२) या सूत्राने जीवाची उत्पत्ति होत नाही असा सिद्धान्त केला आहे. १४. “उत्पत्त्यसंभवात्” या ब्रह्मसूत्राने जीवाची उत्पत्ति होत नाही. तो बद्ध असो वा मुक्त असो. तो नित्यच आहे. १५.

आणि एकीं समर्थे वेगळें । तेंहि उटे किडाळें ।

उगे देखते डोळे । आभास म्हणुनी ॥१६॥

तो आभास घेउनी उटे । मग सत्य ऐसा पेटे । तेणें भोग्य दाटे । भावो बहू ॥१७॥

तया भावें याचिलें । तेंचि तेथ सांचिलें । तंव अधिक माचिलें । नैमित्तिकें इये ॥१८॥

ऐसिया हो गौणा । जें जाहली चोदना । तें उगाचि गुणा । तिहीं आली ॥१९॥

हें ईक्षणेंचि केलें । काळें नसे झालें । म्हणूनियां गेलें । आरंभाक्षेपें ॥२०॥

एकाच परब्रह्म वस्तूचे ठिकाणी “समर्थ व असमर्थ” हे दोन भिन्न भाव दिसतात. तेही खोटे म्हणजे डोळ्यास दिसण्यापुरते, आभासमात्र आहेत. वस्तुतः भेद म्हणून काही नाही. १६. परमेश्वराचा विसर पडला की हे आभास उठतात व जीवाने “मी मर्यादित आहे” असा निश्चय केला की तोच आभास नाना (प्रकारच्या) भोग्य भावाला त्याच्या वासनेनुसार

प्राप्त होतो व भोग्य रूपाने पुष्कळ स्वरूपाचा होतो- म्हणजे द्रष्टा आपणच दृश्य स्वरूपाला येऊन दृश्यस्वरूप पाहतो. १७. त्या जीवाने ज्या सुखाची याचना केली ते सुख त्याच्याच ठिकाणी आहे, परंतु हे तो जाणत नाही. जीवाच्या सुखाच्या वासनेस ईश्वराचे अनुमोदन मिळून ब्रह्मसुखच अनंत भावांनी नटते. १८. ह्याप्रमाणे जीवाची वासना त्रिगुणजन्य झाली म्हणजे तिला ईश्वराचे अनुमोदन मिळून, वस्तुतः मिथ्या, असा त्रिगुणात्मक धर्म उत्पन्न होतो. १९. पण जीवाची वासना, तिला ईश्वराचे अनुमोदन मिळून झालेली तृप्ति, हा सर्व विस्तार ईश्वराने आपल्या सत्यसंकल्पानेच केला. काळाने किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि कारणाने झाला नाही, म्हणून आरंभवाद, परिणामवाद इत्यादि वाद स्वभावतःच खंडित झाले. २०.

इया भाव याचका । ईक्षणं नैमित्तिका । गणितपूर्ति याचका । याचक्य वृद्धि ॥२१॥
इये अध्यात्मं । आतां मैळे जे उमे । ते होवोनि रमे । आरोपेसीं ॥२२॥
वैभवं हा त्याचा । भागु म्हणिपे साचा । आयता परि क्रियेचा । अनधिकारी ॥२३॥
ईक्षणाभाव संयोगे । पूर्ति वृद्धि भावा लागे । न देतां हि घे । आपणची ॥२४॥
परी दिधले म्हणें । तया ईक्षणींच देणें । कल्पतरु माने । आरोपें वळवी ॥२५॥

अशा रीतीने जीवाच्या वासनापूर्तीची याचना व तिला परमेश्वराचे अनुमोदन मिळून ती अनेक परींनी पुरविली जाणे, या कारणांनी जीवांच्या वासनेचा प्रवाह वाढत जातो. २१. येथपर्यंत अध्यात्माचे निरूपण झाले. आता जीव हा जेव्हा रजस्तमयुक्त होऊन वासनेने काल्पनिक भाव निर्माण करतो तेव्हा ते सत्य मानून तेथेच रममाण होतो. २२. ईश्वराच्या वैभवाच्या दृष्टीने जीव हा खरोखरच ईश्वराचाच अंश आहे, परंतु जीवाने आपल्यास मर्यादित करून घेतल्यामुळे त्या वैभवाचा उपयोग करण्याचा अधिकार त्याने गमाविला आहे. २३. ईश्वराच्या नसलेल्याच अनुमोदनामुळे तो आपल्या वासनाची पूर्ति करतो किंवा वृद्धि करतो असे जीवाला वाटते. वस्तुतः ईश्वर विषय देत नाही, जीव आपणच ते घेतो. (टीपः- ईक्षणाभावसंयोगेः- परमात्म्याच्या दृष्टीने विषयच नाहीत म्हणून त्याचे अनुमोदनही संभवत नाही.) २४. असे असले तरी, जीवाच्या विषय-

संकल्पाला एका दृष्टीने तो अनुमोदन देतो व ईश्वराने मला विषय दिले असे जीव म्हणतोही. कल्पतरूच्या छायेत बसून संकल्प सिद्धीस जावा व कल्पतरुवर संकल्पसिद्धीचा आरोप करावा, तद्वत् ईश्वरानुमोदन त्याला फळते. म्हणजे जीव हा ईश्वरावर ईक्षणाचा आरोप करून ईश्वरावर अनुमोदकत्वाचा आरोप करतो. २५.

तो भावो अधिभूती । मैळे अध्वरती । जैं तैं आकृती । लिंगाचि इया ॥२६॥
महदाद्यनंत भूतें । जे कीं श्रुति निरुतें ।
तें कारणीं होतें । भगवदुक्ती तें अष्टधा ॥२७॥
मैळें आड पडले । केवळ तम जाले । तेथें निपजले । भूतें इये ॥२८॥
तेंचि भावा बाह्यगुणें । रजत्वं इंद्रियां होणें ।
भाव राखी अंतर्गुणे । उजाळ घेउनी ते सत्त्वा ॥२९॥
तें सत्त्वकरण हा तिहींचा । कारण ठावो भ्रमाचा ।
महाकारण अध्यासाचा । मैळभावाचा कार्य ठावो ॥३०॥

तो मलिनभाव अधिभूताला धरून उठला म्हणजे त्याला लिंगदेहाची आकृति येते. २६. ज्या महदादि भूतांचे श्रुतीनी निरूपण केले, तीच अष्टधा प्रकृति भगवंतांनी गीतेत सांगितली आहे. ही अष्टधा प्रकृति भगवदुक्तिप्रमाणे कारणाच्या ठिकाणी गणली जाते. २७. या सूक्ष्मापासून सत्त्वरजांच्या आड तम आल्यामुळे मूळ स्वरूप तिरोहित होऊन त्या तमापासून ही स्थूल पंचमहाभूते उत्पन्न झाली. २८. जीवाचे मूळ शुद्धस्वरूप, तो बहिर्मुख झाल्यामुळे, रजोगुणाच्या आविर्भावाने इंद्रियत्वास येते व भोक्ता होते. तथापि आंत सत्त्वरूपाने मूळ शुद्धभाव कायम असतोच. याप्रमाणे सत्त्वाचा आश्रय घेऊन अंतर्दृष्टीने तो जीवभाव राखतो. २९. जीवाने स्वतःचे अस्तित्व मर्यादित करणे हेच आध्यात्मिक आधिभौतिक आधिदैविक अशा भ्रमरूप सृष्टीचे कारण होते. सात्त्विक भाव हा मूळ कारण आहे व रजस्तमभाव कार्यरूपाने उठतात. ३०.

येथ भ्रमूं भावें । अध्यासु राखावें । हेंचि इया होआवें । स्पष्ट लिंग ॥३१॥
तेथ अंतर्गुणें दोन । अध्यात्मारोहण । आणि हें पंचक जाण । अष्टधा ऐसें ॥३२॥
हे अपरा म्हणो त्यागिजे । शुद्ध प्रकाशे इया सहजें ।

ते परा म्हणे धारिजे । जगज्जीवा ॥३३॥

भावस्वातंत्र्ये इया । अंशे मैळ्याचिया ।

पांचाहि करुनि तया । भोग्ये आणिलें ॥३४॥

तें याचनकर्म । उटवी भोगधर्म । म्हणोनि भोगायतन परम । बहुला देहा ॥३५॥

येथे भ्रमाने दुसऱ्या वस्तूची ओळख करून द्यावी व अध्यासाने तिच्याशी ऐक्य करावे हेच बद्ध जीवाचे स्पष्ट चिन्ह आहे. ३१. मीपणा मानण्यात मन व बुद्धि अशी दोन अंतर्गुणाने राहतात, तेव्हा अहंकार, मन, बुद्धि अशी तीन व शब्द, स्पर्श, रूप, रस आणि गंध या पंचन्मात्रा मिळून अष्टधा प्रकृति होते. ३२. ही. अपराप्रकृति अध्यासात्मक असल्यामुळे त्याज्य आहे. ज्या शुद्ध जीवामुळे ही अपरा प्रकृति चैतन्यात्मक होते त्यालाच पराप्रकृति म्हणतात, असे जाण. किंवा जिच्यामुळे सहज-शुद्ध प्रकाशित होते तिला पराप्रकृति (विद्या) म्हणावयाचे. तीच जग-जीव आहे. हिने जीव-जगताचे धारण होते. (टीप:- "जीवयति चेतयति इति जीवः" शुद्धजीव = ईश्वर. एकजीववादांत ज्याला जीव म्हटले आहे तो ईश्वरच. दुसरा अशुद्ध वासनात्मक जीव. शुद्ध जीवच वासनेने अशुद्ध भासतो) ३३. जीवाने आपल्या स्वातंत्र्याने (इच्छेने व प्रयत्नाने) रजस्तमाचा आश्रय करून स्थूल पंचमहाभूतांला भोग्य केले शब्दस्पर्शादि विषय निर्माण केले व त्यांना भोग्यत्व आणून आपण त्यांचा भोक्ता झाला. ३४. हे सर्व आपण निर्माण केले हे जीव विसरतो व स्वतःस असमर्थ समजून भोगाची याचना करतो म्हणजे वासना धारण करतो. वासनापूर्तिकरता भोग मिळविण्याचे साधन जो देह त्याला निर्माण करतो. असे नानाप्रकारचे देह तो घेत राहतो. किंवा "बहुला देहा" म्हणजे देहरूपी बोहल्यावर भोगाशी लग्न लावतो म्हणजे भोग भोगण्यांत निमग्न होतो. ३५.

ऐसें अनादि अधिष्ठिलें । लीलें मैळभागा स्पर्शिलें ।

यया अर्थी केलें । आपुलिया श्रुत ॥३६॥

ती श्रुति-आचरण पुराणें । आपुलिया या कारणें ।

दिलें म्हणोनि उदार गुणें । स्वा म्हणविलें ॥३७॥

तया अचुक पाणीपणें । जें होय देखणें ।

तैं आपसयात म्हणे । पोसणा-भावे ॥३८॥

मग एकादिया स्थानी । उल्हासु उटे ईक्षणी ।

तो इतरां गुणी । तैसेचि करी ॥३९॥

म्हणोनि श्रमे बैसिजे । मग हें कांही देखिजे । परी न धाविजे । तया पाठीं ॥४०॥

अशा रीतीने हा सर्व संबंध अनादिच चालत आला आहे. परंतु हे सर्व रजस्तमांना लीलामात्र आश्रय दिल्यामुळे झाले आहे, असा याचा अर्थ श्रुतीमुखाने सांगितला, म्हणजे जीव हा त्रिगुणांनी बद्ध नाही असे श्रुतीचे सांगणे आहे. ३६. श्रुतीने हे आप्तत्वाने सांगितले व त्याप्रमाणे जे वागले त्यांचे पुराणांनी वर्णन केले. जीवाला आपले समजून त्याच्यावर एवढे उपकार केले; म्हणूनच तो परमात्मा उदार गुणांचा म्हटला जातो. ३७. तरंगाने आपल्या स्वरूपास पाणीपणाने पहावे त्याप्रमाणे जो जीव प्रमादरहित होऊन परमेश्वरास आत्मस्वरूपाने पाहतो तो ब्रह्मस्वरूप होतो. व नंतर पोसणाभाव म्हणजे भगवंताचा मी पाल्य असा ममत्वभाव उत्पन्न होऊन भगवद्भक्त होतो. ३८. अशा स्थितीत एखादे वेळी स्फुरण झाले तर तें आत्मस्वरूपास धरूनच उठेल. ईक्षणापुरता उल्हास उठला तरी तो सर्व जीवांचे ठिकाणी स्फुरण उत्पन्न करीलच. (टीप:- सर्व जीवांचे ठिकाणी वृत्ति उत्पन्न करणारा ईश्वरच आहे, हा भाव.) ३९. मग वृत्ति थकून तिचे स्फुरण बंद झाले (समाधीत किंवा सुषुप्तीत) तरी हा साक्षीरूप होऊन राहतो. वृत्तीच्या मागे धांवत नाही. ४०.

उटण्यातें कर्म । बैसण्यातें परम । आतां उद्गम । परम प्रीतीचा ॥४१॥

तेथ कर्म त्रिविध । बैसवितें द्विविध । (य१-२५)

एक उजाळी नित्य । बैसे प्रसिद्ध । मिथ्या देखतां ॥४२॥

मैळी क्षणक्षणा बैसे । ते व्यष्टि निद्रा जागरसे ।

विलक्षण समष्टि दशे । जन्मादि ते ॥४३॥

हा तटरथ भावो निर्गुण स्थिति । सगुण लीलास्वरूप प्रतीति ।

निर्भाव तेथ अत्यंत प्रीति । ती भक्ति लीला-प्रदर्शक ॥४४॥

एकीच परी दोहों लीले । हें विलक्षण संचलें । तया ठायें भलें । येरा नोहे ॥४५॥

वृत्तीच्या उठण्याला कर्म म्हणतात व वृत्तिरहित स्थितीला परम

प्राप्ति म्हणतात. परंतु - वृत्ति उठणे व मुरणे ह्या एकाच ब्रह्मस्वरूपाच्या ठिकाणच्या क्रीडा आहेत' असे ज्ञान झाले म्हणजे परम प्रेम उत्पन्न होतो. (टीप :- वृत्ति उठणे व वृत्ति रहित होणे या दोन्ही अवस्थेत ब्रह्मस्वरूपच समावले आहे असे पाहणे म्हणजे आत्मस्वरूप कळणे होय.

हे स्वरूप कळले म्हणजे प्रतिकूलता राहत नाही. सर्वत्र अनुकूलत्व होते. या अवस्थेत परम प्रेम उत्पन्न होते.) ४१. तेथे कर्म तीन प्रकारचे आहे. * एक सुषुप्ति, * दुसरे समाधि व * तिसरे सर्व मिथ्या जाणून सत्त्वगुणाच्या आश्रयाने मी साक्षीरूप आहे. असे नित्य धारण करणे. ४२. व्यष्टि जीव रजस्तमोगुणात्मक असल्यामुळे त्याच्या वृत्ति क्षणोक्षणी जागृतीत व सुषुप्तीत अनुक्रमे लय पावतात. या व्यष्टीच्या उत्पत्ति-प्रलयाहून विलक्षण असे सृष्टीचे उत्पत्ति-प्रलय होतात. पण समष्टि-परमेश्वर व्यष्टि-जीवाप्रमाणे अज्ञानाशी ऐक्य पावून प्रलयात जात नाही. तो समष्टि-दशेत उत्पत्ति-स्थिति-प्रलय साक्षीरूपाने पाहतो. (टीप :- ज्ञानी पुरुषाच्या उत्पत्तिलय ह्या अवस्था साक्षिभास्य आहेत. म्हणजे ज्ञानी त्यांत लिप्त होत नाही. हे बद्धजीवाहून वैलक्षण्य आहे.) ४३.

१. ईश्वराच्या ठिकाणी जन्मस्थितिलय मिथ्या पाहून केवळ सत्प्रतीति घेणे ही निर्गुणस्थिति होय.

२. सर्वच ब्रह्म असल्यामुळे मिथ्यात्वाला जागाच नाही. तेव्हा हा सर्व चिद्धिलास आहे अशी ज्या ज्ञान्याला अन्वय-प्रतीति येते, ती सगुणस्थिती होय

३. पण-जेथे हे साक्षित्वही मुरते. तेथे या परमप्रेमात भक्ति-लीला प्रकट होते. ४४. एकाच परब्रह्म-स्वरूपाच्या ठिकाणी परमेश्वरलीला विलक्षण अशा दोन प्रकारांनी प्रकट होते.

(१) एक व्यावहारिक लीला जगद्व्यापार व

(२) दुसरी पारमार्थिक सच्चिदानंद लीला.

सच्चिदानंदलीलेची भक्तांनाच प्रतीति येते.

इतरांना फक्त व्यावहारिक लीलाच दिसते. ४५.

भावप्रेरकत्वे जीव स्वतंत्र । याचन पूर्तिपणे परतंत्र ।

न याची तो लीलामात्र । होवोनि ठाये ॥४६॥
हें एकीपरी सिनालिलें । स्थूल सूक्ष्मत्वा आलें ।
समष्टि-व्यष्टि विभागलें । विराट-हिरण्यगर्भ विश्व-तैजस ॥४७॥
समष्टि प्रलय जीवु प्राज्ञ । व्यष्टि निदे तैसा अज्ञ ।
येरु अंतरथ सर्वज्ञ । ईक्षिता जो ॥४८॥
परी हें कायि ईक्षण । लीलागुणें एकपण ।
तें कीजेल निरुपण । पुढेंही ॥४९॥
आरोह सांडोनि सातें । अधिक उजाळे सहितें ।
भुरादि सत्यातें । अधिक मैळे साततळे ॥५०॥

जीव वासनेचा प्रेरक म्हणून स्वतंत्र आहे, पण वासनापूर्तिकरिता तो ईश्वराची याचना करतो. या नात्याने तो परतंत्र आहे. याचनावृत्ति गेली म्हणजे त्याचे ते निर्वासन कर्म लीलामात्र होते. ४६. एकच शुद्धजीव उपाधिनुसार सूक्ष्म, स्थूल, समष्टि, व्यष्टि, विराट, हिरण्यगर्भ, विश्व, तैजस अशा अनेक भावांनी विभागला गेला. ४७. १. समष्टिप्रलयाचा अभिमानी जीव ज्ञानी असतो. २. सुषुप्तीत असणारा व्यष्टिजीव अज्ञानी असतो. व ३. सर्वांच्या अंतर्यामी ईक्षण करणारा परमेश्वर होय. ४८. त्याला ईक्षणकर्ता सृष्टिचालक म्हणणे हे सृष्टि सत्य आहे, या कल्पनेला धरूनच आहे. खरोखर पाहिले तर एक सच्चिदानंदलीलाच काय ती सत्य आहे. यात एकपण भंगत नाही. या लीलेचे निरुपण पुढे करू. ४९. अहंकार सोडून अष्टधा प्रकृतीतील बाकीचे सात, मन, बुद्धि व पंचतन्मात्रा यांचा सात्त्विक उत्कर्ष होईल, तसतसे एकापेक्षा अधिक सात्त्विक असे भूःरादि सप्तस्वर्ग निर्माण होतात व रजस्तमाच्या आधिक्याने एकाखाली एक असे तल-वितलादि सप्त पाताळ निर्माण होतात. ५०

देश काल निमित्त क्रिया । क्रमं पूर्ति याचनें इया ।

आणि ते संपलिया । याचक होणे ॥५१॥

तेथ मैळे जरी ठाये । तरी तिर्यगादि जाये ।

अंतर उजाळें होये । फळिया उपरी ॥५२॥

आणि शुद्ध उजाळ प्रसंगें । चौदा चोदनायोगें ।

सम विषम भागें । याचका इये परी ॥५३॥
 आनि??? अनादिरूपें लीलेक्षणें । वैकुंठादि होणें ।
 तें प्रेमळा प्रेमगुणें । ठावोनि येती ॥५४॥
 आतां एक उजाळी बहुपण । तें आश्रयें त्रिदेवत्व जाण ।
 आणि तैसें त्रयत्रिंशें पूर्ण । आदित्यादिकें ॥५५॥

देश, काल व निमित्त यांना धरून वासनेमुळे जी कर्म होतात. त्यांची क्रमाने पूर्तता होऊन फलभोग मिळतात व ते संपले म्हणजे पुनः कर्म करणे व याचक होणें सुटत नाही. ५१. मरणसमयी जीवाचे ठिकाणी रजस्तम प्रधान असले तर तो तिर्यगादी योनीत जन्म घेतो व सत्त्वाधिक्य असेल तर स्वर्गादिलोकांत जन्म घेतो. ५२. भगवंतांनी सांगितलेल्या धर्माचे अनुष्ठान करून जीवाच्या ठिकाणी त्रिगुणांचा जसजसा उत्कर्ष होईल त्याप्रमाणे त्याला वर सांगितलेल्या चौदा भुवनांची प्राप्ति होते, (हे सर्व भोग्य लोक आहेत) (टीप :- येथपर्यंत भगवंताची व्यावहारिक लीला सांगितली.) ५३. पण अनादिस्वरूप परत्याचा जो पारमार्थिक वास्तवलीलास्वरूप संकल्प त्या योगाने प्रेमळ भक्तास भक्तीने मिळणारे वैकुंठादि लोक आहेत. त्यांचा प्रेमळ भक्तांना प्रेमाने अनुभव येतो. ५४. एकच शुद्ध सत्त्वगुणी परमेश्वर, जे कारण ब्रह्म आहे, ते बहुपणास येते. त्याच्या आश्रयाने कार्यब्रह्म हे जगत् उत्पत्ति- स्थिती- प्रलय = ब्रह्मा, विष्णू, शिव अशा त्रिदेवत्वाला प्राप्त होते. त्याच रजोगुणमिश्र सत्त्वगुणाने आदित्यादि तेहतीस देवांचा परिवार उत्पन्न होतो. आठ वसु, अकरा रुद्र, द्वादश आदित्य प्रजापति व इंद्र इ. हे तेहतीस देव होत, ५५.

परिवारें नाना तेंही । चित्स्वातंत्र्ये पाहीं ।

आणि आश्रयाधिकारेंही । मत्कांताधीनें ॥५६॥

ऐसा हा प्रणवु । वाचकार्नें शब्द बहू । वाच्यत्वे देवू । देवतारूपें ॥५७॥
 संबंधें जीव जग । परमार्थे एकांग । वस्तुत्वे चांग । लीलाप्रियत्व ॥५८॥
 हा लीलाप्रिय भावो । माला गुंफोनि पहा हो ।

श्रीज्ञानेश्वरपदीं वाहो । आनंतींही ॥५९॥

श्रीज्ञानेश्वरमाउली । जे लीलासुखा साउली ।

नित्य तयांच्या पाउलीं । तन मन अर्पिलें ॥६०॥

तेथ ओवियाकर्ता । हेहि न ये अहंता ।

आणि ज्ञानेश्वर माता । तत्पदीं अर्पिता उल्हासु ॥६१॥

‘हरिःॐ तत्सदिति श्री निगमांतपथसंदीपके श्रीसद्गुरु ज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे,
 ओवीछंदबद्धे ‘कार्यसंबंधपदार्थनिर्णयो नाम, चतुर्थोऽध्यायः॥

॥ श्रीज्ञानेश्वरमहाराजावर्णनमस्तु ॥

परमेश्वराची जगत्कारण-शक्ती अनेक शक्तीत विभागली म्हणजे एका एका शक्तीस एक एक नांव दिले जाते. ती शक्ती चैतन्यदृष्टीने स्वतंत्र परंतु आधिकारिक या नात्याने मत्पति जो भगवान् श्रीकृष्ण त्यांचे स्वाधीन आहे. ५६. असा हा प्रणवच वाचक भावाने बहु-शब्दरूप झाला आहे. एका परमेश्वराचे ठिकाणी शब्दामुळे नाना प्रकारची सृष्टि झाली; म्हणून तोच एक वाच्य होय. तीन देवतारूप सृष्टि हे सर्व शब्दमात्र आहेत. ५७. शब्दाचा संबंध ईश्वराशी लावला की जीव-जगत् भासते. जीव ज्या शब्दाचा जो अर्थ करतो, तत्स्वरूप ब्रह्मच नटते व संसार भासू लागतो. पारमार्थिक दृष्टीने परब्रह्म ही एकच वस्तु आहे. बाकीचें जीव-जगत् त्याचेच लीलाप्रियत्व म्हणजे प्रेमळ क्रीडाच होय. ५८. ही लीलारूपी- अत्यंत आवडता भाव- हीच कोणी पुष्पमाल अनंतरूप श्रीज्ञानेश्वर महाराजांच्या चरणी समर्पण करू. ५९. जिच्या छायेच्या आश्रयाने हे लीलासुख प्राप्त होते. त्या नित्यस्वरूप ज्ञानेश्वरमाउलीच्या चरणी हे तन, मन समर्पण केले. ६०. ओव्यांचे कर्तृत्व समर्पण झाल्यामुळे त्याची अहंताहि राहिली नाही. पण श्रीज्ञानेश्वरआईच्या चरणी केलेल्या समर्पणाचा उल्हास मात्र कायम राहिला. ६१. श्रीनिगमांतपथसंदीपकांतील चवथ्या अध्यायाचा अनुवाद श्रीगुरुचरणी समर्पण असो.

अध्याय ५ वा

॥ पदत्रयैक्यविवरण ॥

॥श्री ज्ञानेश्वरमाउली समर्थ॥

आहे, कळे, आवडे । या त्रयीं तीनी उडे । कधीही न पडे । भेदारोगी ॥१॥

आहे म्हणे व्यतिरेके । तों गिवसिजे अभेद दुःखे ।

कळे ऐसे म्हणे देखे । तो खोटे दुःखें अभिभूत ॥२॥

हें आवडे म्हणे वेगळे । ते खोटें आणि न कळे ।

हें असें म्हणूनि डोळे । न देखती भेदू ॥३॥

नम्र श्वेत सौरभे । असिजे की राभे । ती ही उणे गर्भे । एकत्वे तये ॥४॥

नरम हें पांढरे । पांढरी नम्रे । दुणी विहिते खरे । सौरभे उठे ॥५॥

* आहे म्हणजे सत्, * कळे म्हणजे चित् व * आवडे म्हणजे आनंद. यांनी असत्-जड-दुःख ही नाहीशी झाल्याबरोबर त्यांच्या अपेक्षेने, भासणारा भेद नाहीसा होऊन त्रिविधभेदरहित असे ब्रह्मस्वरूपच उरते. (टीप:- परब्रह्मस्वरूप अनिर्देश्य आहे व त्याचे सच्चिदानंद पदांनी वर्णन केले आहे. अनिर्देश्य परब्रह्मवस्तूचा या तीन पदाने कसा निर्देश होतो? याचे उत्तर असे:- आपल्याला असत्, जड व दुःख यांची प्रतीति आहे. सत्पदाने असताचे, चित्पदाने जडाचे व आनंद पदाने दुःखाचे निवारण होते. म्हणून सच्चिदानंद शब्दाने ब्रह्मस्वरूप निर्देश्य झाले आहे, असे म्हटले जाते. पण असत् जड दुःखाची प्रतीति नाहीशी झाल्याबरोबर त्याच्या सापेक्ष शब्दांचीही निवृत्ति होऊन अनिर्देश्य ब्रह्मस्वरूपच राहते)

१. आपल्याहून * सदंश अलग काढला तर बाकीची दोन पदें मिथ्या ठरून व त्यांच्याशी बळेच अभेद होऊन अभिन्न दुःखप्राप्ति होईल. * चिदंश अलग केला तर न कळणाऱ्या खोट्या दुःखाने तो युक्त होईल.

२. * आनंदांश वेगळा केला तर ते असत् खोटे व अचिद् (ज्ञानरहित) अस्तित्व होईल. म्हणून विचार दृष्टीने पाहतां त्यात भेद सिद्ध होत नाही.

३. कापुरात मरुपणा, पांढरेपणा, व सुगंधपणा हे तीन गुण आहेत त्यांचा भिन्नभिन्न प्रत्यय येतो. पण कापुराचा खडा हातात घेतला तर त्याच्यात हा तीनपणा भासत नाही. एकत्वाचाच प्रत्यय येतो. ४. हे नरम, हे पांढरे हा दोनपणा न भासता एक सुगंधच खुलून उठतो. ५.

तैसी तीही । श्रुती दे ग्वाही । परी आवडीच्या ठायीं । उणें जाले ॥६॥

कळे तेंचि आवडे । कीं आवडे तें कळे फुडे । अथवा हें जोडे । आहे ते गा ॥७॥

हें उगे निवडिती । तें ख-पेंधे होती । संभव म्हणती । संभवे त्यागू ॥८॥

पुनवेच्या सतरा । अपरिच्छेदें चंद्रा । राहती तैसे स्वतंत्रा । इया घडे ॥९॥

हें सिद्ध मोटके । परी घेपिजे केटकें । स्पंधे मिटे पिळखे । निवाडे असम ॥१०॥

श्रुतीने परब्रह्माचे सत् चित् आनंद असे त्रिविध वर्णन केले आहे. पण हा तीनपणा ज्ञानदृष्टीने भासतो. पण परब्रह्माचे सत्चित् हे मुरुन एका आनंदाचीच प्रतीति येते. ६. जे चित् तोच आनंद किंवा जे कळते त्याच्याच बदल आनंद उत्पन्न होतो किंवा जो आनंद तोच चित् किंवा जे 'आवडते' तेच स्पष्ट कळू लागते अथवा जे आहे तेच कळते. ७. या तीन अंशात जे व्यर्थच भेद पाहण्याचा प्रयत्न करतात त्यांचा तो प्रयत्न "खपेंधे" म्हणजे गंधर्वनगराप्रमाणे निरर्थक होईल. कोणी म्हणतील की हा भेद करणे संभवनीय आहे. तर संभव हे काही प्रमाण नव्हे. ते त्याज्यच होय. ८. भिन्नत्वाने पाहणाऱ्यास चंद्राच्या ठिकाणी सतरा कला दिसतात पण चंद्राच्या ठिकाणी अंशत्वाची जाणीव नाही. तो आपल्या ठिकाणी सदा पूर्णच आहे. त्याप्रमाणे ब्रह्माहून भिन्न राहणारा तेथे तीनपणा पाहो, ऐक्यत्वाने राहणाऱ्यास तेथे भेद दिसत नाही. (टीप :- वृत्ति-उपाधीने भेद-प्रतीति. उपाधि (न) राहिल्याने अभेद प्रतीति.) ९. परब्रह्माचे हे असे अंश कल्पावे लागतात. उदाहरणार्थ:- सागराहून अलग राहणाऱ्यास जरी लाट, मीठ, अमृत अशी समुद्राची वृत्तीने तीन प्रकारची विषम प्रतीति येते तरी सागरदृष्टीने त्यांचे ऐक्यच आहे. १०. आतां धर्म हे ये । तो धर्मू ना श्रये । मा क्रिया ठाये । आणि जे के ॥११॥ देखे येणें ठाये । देखते तें होये । आणि सर्व सिद्धि आणावे । साधने कायीं ॥१२॥ व्याप्तीचे अभावे । दोही या नयावे । वाचे काय घेयावे । नसते हे ॥१३॥

अटके नाहीं । मा केटके तिहीं । म्हणोनि प्रथमा नाहीं । तद्वाक् संख्येची ॥१४॥
आतां इये लखे । विषमें समीपे खे । आघवी इये बाधके । अननुकरे ॥१५॥

आता ते ब्रह्म ज्या सत्, चित्, आनंद या धर्मास आल्यासारखे दिसते त्या धर्मानाच तर ते आश्रय होत नाही मग तेथे क्रियेला आश्रय कोठून मिळणार? तेथे जाति, गुण, क्रिया इत्यादि कशाचाच आरोप करता येत नाही. ११. ब्रह्मदृष्टीने पाहता सर्व द्रश्यच द्रष्टा होतो व तो द्रष्टा पूर्वीच सिद्ध असल्यामुळे त्याला सिद्ध करण्यास साधनांची आवश्यकता नाही. १२. भेद ज्या अनुमानाने ठरवावयाचा ते अनुमान सिद्ध करण्याकरिता त्याला जी व्याप्ति लागते तीच येथे सिद्ध होत नसल्यामुळे दोनपणाच सिद्ध होत नाही. मग नसतांच भेद वाचने मानण्यात काय अर्थ? १३. जेथे एकपणास ठाव नाही तेथे तीनपणा कोठून सहन होणार? म्हणून आत्म्याचे ठिकाणी शब्दसंख्येची महती नाही. १४. आता या लक्षणाच्या दृष्टीने पाहता संपूर्ण भेद शून्यवत् खोटे आहेत. ते स्वरूपस्थितीस बाधक आहेत. अतएव त्याज्य आहेत. म्हणून त्यांच्या ठिकाणी वृत्ति जाऊ देणे योग्य नाही. १५.

ऐसे हे घेईजे काई । ओळखावया नाहीं ।

परी ओळखचि ठायीं । टाकली कीरूं ॥१६॥

तळमळो पेगे । के कीजे बागे । वरी खोल तेवी माघे । दाबणें कीरूं ॥१७॥

तेवीं इये गुण साखिके । देख त्या आपटके ।

न बोलती नेटके । उगेचि तिये ॥१८॥

आहे तें नाहीं । नसे हे कांही । आरशीया ठायीं । मुख जैसें ॥१९॥

तेवीं हे कळे । आरिसा वेगळे । येणेंचि आंधळे । विचारकरिं ॥२०॥

ज्या ठिकाणी ज्ञान करून घेण्याजोगी शब्दांची प्रवृत्ति नाही अशी वस्तु कशी घ्यावी? ती घेण्यास जाणारा तत्स्वरूपच होतो. तेथे दृश्य-द्रष्टाभाव नसून ती केवळ ज्ञानमात्र स्थिति आहे. १६. तळमळीच्या आवेशात भ्रमरूप वस्तूच्या पुष्कळ मागे लागले व नाना उपाय केले तरी त्याचा काय उपयोग? जितके पुढे जावे तितका वाव आहेच. प्रयत्न संपणेच शक्य नाही. अखंड सुख प्राप्त करून घेण्याचा एकच मार्ग आहे.

तो म्हणजे प्रवृत्ति मागे दाबणे- म्हणजे प्रवृत्ति अंतर्मुख करणे. हा होय. (टीप :- जेथे अखंड सुखाची इच्छा उत्पन्न होते तेथेच त्याची प्राप्ति होते, म्हणून तेथेच वृत्ति स्थिर करावी) १७. त्याप्रमाणे जो गुणांचा साक्षी होतो त्यालाच स्वरूपप्राप्ति होते. यापुढे शास्त्रेही काही सांगू शकत नाहीत. १८. आरशात जे मुख दिसते ते आपले मुख नव्हे, असे समजून आपण ग्रीवस्थ म्हणजे मानेवरील मुखाची प्रतीति घेतो. त्याप्रमाणे ज्ञानाने स्वरूपाची "भिन्न इव" प्रतीति घेतल्यानंतर ती वृत्तिही सोडून स्वरूपमात्र राहावे. १९. आपले रूप इतके एकरूप आहे की ते काही झाले तरी आरशात येऊ शकत नाही. तद्वत् अनिर्देश्य आत्मस्वरूप दृश्यभावास येणे शक्य नाही. तेथे विचारही आंधळा होतो म्हणजे लटका पडतो. २०. अर्थ हे आपुला । तो अदुःखें स्थापिला । म्हणूनी सोपिला । ठावूं एकीं ॥२१॥ एकी नये उपाया । अपायीं लक्षणा इया । उगेचि प्रत्यया । जल्पके हें ॥२२॥ अवादन वाद्य नादें । मत्सुत तृप्ती साधे । तें बोधमदें । घटे ऐसें ॥२३॥ हें आवडलें नाही । ना न म्हणे काहीं । एकी वा दोन्हीं । दोही एकें ॥२४॥ हा अप्रत्ययू एकोपा । नुटे कोणि या कोपा । जेवीं मी तापा । भयें न काढी ॥२५॥

उपाय, उपेय व कर्ता हे एकरूपाला येऊन, अखंडसुखरूप होऊन राहणे हाच पुरुषार्थ होय. यांतच अत्यंत दुःखनिवृत्ति व परमानंद प्राप्ति असून येथे सर्व प्रयत्न संपतात. २१. ही स्थिति एकाकी असल्यामुळे तेथे उपायांची पोंच नाही. तेथे लक्षणा करून प्रत्यय घ्यावा हेहि म्हणणे शुद्ध बडबडच होय. (टीप:- लक्षणादि उपाय शास्त्राने वस्तुप्राप्त्यर्थ सांगितले नसून ते प्रतिबंधनिवर्तक आहेत.) २२. (येथे स्वरूपस्थिति कशी आहे ते सांगतात -) वाद्याच्या द्वारे नाद प्रगट होण्यापूर्वी जशी कामना तृप्ति असते तशी निरुपाधिक आनंद स्थिति ज्ञानोत्तर होते ती येणेप्रमाणे (टीप :- भगवान शंकरानी कामाला जाळल्यानंतर तो श्रीकृष्णाचा मुलगा प्रद्युम्न या नांवाने प्रगट झाला. श्रीगुलाबरावमहाराज श्रीकृष्णाला आपला पति समजत असत; म्हणून कामाला त्यांनी "मत्सुत" म्हटले) २३. येथे सुख घेण्याची प्रवृत्ति झाली नाही, म्हणून सुखाची जाणीव अनुभवास आली नाही हे जररी खरे असले तरी सुखस्थिति नाही असे

म्हणू नकोस. ती आहे. येथे आपेक्षित असे सत् चित् आनंद नसून केवळ सन्मात्र, चिन्मात्र, आनंदमात्र सच्चिदानंद आहे. या स्थितीला द्वैत अद्वैत यापैकी काहीच म्हणता येत नाही. सुखपणास न आलेले असे हे सुख आहे. २४. हे एकत्व अनुभवाचा विषय न होणारे आहे. ही स्थिति ज्ञेय होण्याजोगी नाही. ही वस्तुस्थिति आहे. मग कोणी काही म्हणो. येथे मी-पणाचा ऐक्यानुभवही तापदायक होतो.या भयाने तो एकपणातून आपणास बाहेर काढित नाही. २५.

हें साच उघडे । अबोलणे फुडे । बोलणे गाढे । उगे नसे ॥२६॥

मा प्रत्ययू आला । ते नसी तो गेला । कें वा राहिला । एको पाहा ॥२७॥

ऐशिया सोई । ज्ञानेश्वर आई । लाभली म्हणूनि पायीं । डोईचि दिधली ॥२८॥

हें मस्तक ती पाउलें । अपार्थक्यें झाले । वाटणे संचले । अर्पणरूपें ॥२९॥

ऐशा ओंविया अक्षता । सौभाग्यें लिहित पिता । लोभें पायीं अर्पिता । अर्पिलो मी ॥३०॥ आतां ज्ञानेश्वर माउली । समस्ती इये टाउलीं ।

जे कृपापात्रा साउली । पाउली तिचेची हृदिस्थे ॥३१॥

हरिःॐतत्सत् इति श्रीनिगमांतपथसंदीपके ओवीछंदबद्धे पदत्रयैक्यविवरणं

त्राम पंचमोध्यायः॥ श्रीज्ञानेश्वर महाराजार्पणमस्तु ॥

आम्ही हे उघड बोलतो खरे, पण वस्तुतः तें अबोलणेच आहे. हे बोल गूढ रहस्यमय आहेत. व्यर्थ नव्हेत. २६. ज्याला या ऐक्याचा अनुभव आला तो त्या अनुभवांतच विरून गेला. मग एकपणा तरी राहिला कोठे? व त्याला 'एक आहे' असे म्हणणार कोण? २७. अशा निरुपाधिक स्थितीत श्रीज्ञानेश्वर आई लाभली म्हणून तिच्या चरणी मी माझे मस्तक ठेविले. २८. हे मस्तक व ते चरण एक झालेत. व त्यांत जो अनुभव मिळाला तोहि अर्पणरूपाने तेथेच स्थिर होऊन राहिला. २९. अशा निर्दोष ओव्या माझ्या पित्याने म्हणजे श्रीज्ञानेश्वर महाराजांनी लिहित्या व त्या प्रेमाने त्यांच्याच पायी अर्पण करित असता तेथेच मीही समर्पण झालो म्हणजे अकृत्रिम भाव उत्पन्न झाला. ३०. आतां श्रीज्ञानेश्वरमाउलीच सर्वत्र अधिष्ठान आहे. तिच्या कृपेला जे अधिकारी असतील त्यांना ती छायेप्रमाणे सुखदात्री आहे. तिची पाउले माझ्या हृदयात अखंड राहोत! ३१. श्रीनिगमांतपथसंदीपकांतील पाचव्या अध्यायाचा अनुवाद श्रीगुरुचरणी समर्पण असो.

